

STANISŁAW GRYKIEN
Uniwersytet Wrocławski

TRANSFORMACJA ROLNICTWA NA OBSZARZE WSCHODNICH NIEMIEC

1. Wstęp

Proces transformacji rolnictwa na terenach byłej Niemieckiej Republiki Demokratycznej był następstwem zjednoczenia obu państw niemieckich. Teren ten był obszarem działania różnorodnych instrumentów polityki rolnej sterowanych przez rząd federalny w Bonn. Należały do nich procedury prawne faworyzujące tworzenie i rozwój gospodarstw rodzinnych, chroniące interesy mniej zamożnych rolników, z nowych krajów związkowych oraz stwarzające możliwość zadośćuczynienia osobom poszkodowanym, w trakcie reformy rolnej i procesu „uspółdzielczania” wsi. Były one również próbą usunięcia z krajobrazu tej części Niemiec wielkoobszarowych gospodarstw rolnych będących dziedzictwem socjalizmu. Polityka rządu federalnego uwzględniała ponadto założenia Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej, dzięki czemu przykładowo tylko w 1994 r. Niemcy uzyskały z jej funduszy 11,8 mld DM [Arnold 1997, s. 97].

Polityczne i ekonomiczne aspekty restrukturyzacji doprowadziły do reorganizacji rolnictwa i zmian w jego strukturze agrarnej. Efekty te są jednak o wiele mniejsze niż oczekiwano i nieadekwatne do zastosowanych procedur. Wynika to w głównej mierze z niechęci pracowników byłych państwowych spółdzielni produkcyjnych (LPG) do tworzenia samodzielnych gospodarstw chłopskich.

Ważnym problemem wynikłym z transformacji rolnictwa są koszty społeczne ponoszone przez mieszkańców wsi. W stosunku do 1989 r. pracę w tym sektorze straciło 85% zatrudnionych, co na pewnych obszarach doprowadziło do bezrobocia o charakterze strukturalnym.

Nie jest to zatem ani proces łatwy ani krótkotrwały, natomiast zachodzące zmiany nie zawsze odpowiadają założeniom polityki rolnej rządu. W stosunku do innych krajów postkomunistycznych jest on jednak szybszy i ułatwiony, zważywszy że przekształcające się rolnictwo wschodnioniemieckie uzyskuje po-

moc finansową zarówno ze strony rządu federalnego w Bonn jak i z Unii Europejskiej [Tillack, Schulze 1998].

2. Restrukturyzacja form własności gospodarstw rolnych w byłej Niemieckiej Republice Demokratycznej

W latach 1945-1949 na obszarze radzieckiej strefy okupacyjnej Niemiec przeprowadzona została reforma rolna. Spowodowała ona konfiskatę 3,3 mln ha ziemi, z której utworzono tzw. Fundusz Ziemi. Reforma objęła wszystkie majątki o powierzchni powyżej 100 ha oraz pewną ilość mniejszych gospodarstw, bez prawa do rekompensaty za ich utratę. Na bazie Funduszu Ziemi zorganizowano ok. 210 tys. gospodarstw chłopskich, w tym ponad 91 tys. gospodarstw dla rodzin przesiedleńców. Niewielka część gruntów została przeznaczona na utworzenie państwowych gospodarstw rolnych (Volkseigene Güter - VEG). Konsekwencją przeprowadzonej reformy rolnej była zmiana struktury agrarnej rolnictwa na tym obszarze. Prawie całkowicie zniknęły gospodarstwa większe od 100 ha (stanowiły zaledwie 3,6%) i ograniczono liczbę gospodarstw o powierzchni od 20 do 100 ha (26,1%). W stosunku do okresu przedwojennego wzrosła natomiast liczba gospodarstw średniorolnych (5-20 ha) z 31,7% w 1939 r. do 59,3% w 1949 r. Pozostałą grupę stanowiły gospodarstwa karłowe (do 5 ha), których stan nie uległ w zasadzie zmianie w stosunku do 1939 r. [Zaleski 1968].

Rozwój prywatnej własności ziemskiej trwał krótko, bo zaledwie do czasu utworzenia Niemieckiej Republiki Demokratycznej (7.10.1949 r.). Od tego momentu zapoczątkowany został okres kolektywizacji, w trakcie którego rolnicy byli „zachęcani” do tworzenia spółdzielni rolniczych. Podstawowe formy przedsiębiorstw, na których od tego czasu zaczęło się opierać rolnictwo NRD, były następujące:

- rolnicze spółdzielnie produkcyjne (Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaften - LPG),
- państwowe gospodarstwa rolne (Volkseigene Güter - VEG),
- ogrodnicze spółdzielnie produkcyjne (Gartenwirtschaftliche Produktionsgenossenschaften - GPG).

Procesowi uspołdzielczania wsi towarzyszył gwałtowny zanik gospodarstw chłopskich. Okres socjalistycznej przebudowy rolnictwa był konsekwentnie prowadzony do 1966 roku, kiedy to został w zasadzie zakończony. W rękach prywatnych pozostało jedynie 6% użytkowanej rolniczo ziemi. Obok gruntów wnoszonych do spółdzielni przez rolników państwo dokonywało również zawłaszczania ziemi chłopów, którzy porzucali swoje gospodarstwa i przenosili się na zachód. W latach 1949-1961, czyli do czasu zamknięcia przez NRD granicy, do Niemiec Zachodnich emigrowało przeszło 2 mln osób, wśród których najliczniej-

szą grupę społeczną stanowiło bogate chłopstwo, pozostawiające gospodarstwa o powierzchni 20-100 ha [Zaleski 1968].

Następstwem opisywanych procesów był silny wzrost powierzchni gospodarstw. Przeciętny obszar państwowego gospodarstwa rolnego (VEG) wynosił 646 ha, rolniczej spółdzielni produkcyjnej (LPG) 378 ha, a niewielkiej liczby gospodarstw indywidualnych które jeszcze funkcjonowały ok. 30 ha. W latach 70-tych, które również w NRD były okresem gigantomanii, przeforsowany został sztuczny podział na produkcję roślinną i zwierzęcą. Wymusiło to potrzebę specjalizacji i silnej kooperacji między przedsiębiorstwami rolnymi, które jednak nie osiągały zamierzonych celów ekonomicznych. Ponadto silna koncentracja produkcji, zwłaszcza zwierzęcej, spowodowała wiele negatywnych skutków w środowisku przyrodniczym.

Proces restrukturyzacji form własności gospodarstw rolnych byłej NRD doprowadził do następujących, często negatywnych zjawisk:

- powstania i dominacji socjalistycznych gospodarstw rolnych dwóch typów (państwowych gospodarstw rolnych VEG oraz rolniczych spółdzielni produkcyjnych LPG) w wyniku przymusowego, kontrolowanego łączenia się wcześniejszych gospodarstw prywatnych,
- wielkich rozmiarów gospodarstw, o powierzchni przekraczającej nawet 6 tys. ha oraz pogłowie 2000 krów, z dużym udziałem ogromnych pojedynczych parcel ziemi (do 80 -100 ha w jednym kawałku),
- oddzielenia produkcji roślinnej i zwierzęcej na poziomie gospodarstw,
- intensywnego wykorzystywania ziemi na całym obszarze, również szczególnie narażonych na degradację gruntów marginalnych – ponieważ głównym celem polityki rządu była maksymalizacja produkcji [Diemann, Bauer 1993].

Taka struktura rolnictwa obok problemów ekonomicznych miała również destrukcyjny wpływ na środowisko naturalne. Spowodowała ona regionalną koncentrację nawozów zwierzęcych, małą różnorodność krajobrazu w wyniku likwidacji zadrzewień śródpolnych, miedz i małych zbiorników wodnych, zanieczyszczenie gleby i wody nawozami sztucznymi i pestycydami, co miało miejsce szczególnie na glebach marginalnych.

W styczniu 1990 roku, a zatem na wiele miesięcy przed zjednoczeniem Niemiec, rząd federalny uchwalił akt prawny dotyczący rolnictwa („Landwirtschaftsanpassungsgesetz”), który ustalał zasady prawne dla odtworzenia własności prywatnej ziemi rolniczej oraz rozwoju odmiennych struktur rolniczych. Odpowiedzialność za grunty rolne należące do państwa została przekazana organizacji Treuhandanstalt (Zakład Powierniczy), która miała za zadanie nadzorowanie procesu prywatyzacji ziemi. Przedmiotem prywatyzacji było początkowo 1,72 mln ha ziemi po rolniczych spółdzielniach produkcyjnych LPG. Do procesu

prywatyzacji nie zostały włączone grunty pochodzące z wkładów członkowskich rolników - spółdzielców [Wollkopf 1993].

Ogólna powierzchnia użytków rolnych w byłej NRD wynosiła w 1991 r. 5,3 mln ha, a zatem ziemia, którą miała do rozdysponowania organizacja Treuhandanstalt stanowiła 32,5%. Należy w tym miejscu zaznaczyć, że grunty chłopskie wniesione do rolniczych spółdzielni produkcyjnych LPG uznano za własność rolników - spółdzielców. Obejmowały one powierzchnię ok. 3,0 mln ha i w związku z tym nie podlegały procesowi prywatyzacji.

Uchwalony akt prawny ustanawiał prowadzenie prywatyzacji na dwóch drogach:

- odtwarzania gospodarstw rodzinnych oraz
- kontynuowania działalności gospodarstw spółdzielczych, funkcjonujących w zmodyfikowanej formie.

Mimo tych założeń do 1995 r. faworyzowany był rozwój gospodarstw rodzinnych. Było to związane ze strukturą agrarną landów zachodnich zdominowaną przez średniorolne gospodarstwa chłopskie. Federalna polityka rolna była skierowana na ich ochronę i zabezpieczenie przed wielkoskalowymi gospodarstwami rolnymi w nowych landach, w sytuacji nadprodukcji żywności jaka miała miejsce na tym obszarze.

Rolnicze spółdzielnie produkcyjne LPG działały legalnie do końca 1991 r. Musiały jednak ulec przekształceniu lub zostały rozwiązane. Byli rolnicy i ich spadkobiercy, których ziemia uległa kolektywizacji, zostali uprawnieni do jej odzyskania. Tylko ok. 25% byłych spółdzielni (LPG) zostało rozwiązanych bądź za zgodą członków spółdzielni, bądź w wyniku bankructwa. Większość z nich została jednak przekształcona w nowe podmioty gospodarcze. Przetrwanie tak wielu „reformowanych spółdzielni” wskazuje na niechęć, bądź niemożność rolników, do podjęcia samodzielnej produkcji rolnej. Jednak ich dalsze funkcjonowanie związane było z wysokimi kosztami społecznymi, związanymi z drastycznym spadkiem zatrudnienia [Wilson 1996].

W wyniku procesu restrukturyzacji powstały różne formy gospodarstw: gospodarstwa rodzinne, spółki osobowe (głównie cywilne i komandytowe) oraz jednostki posiadające osobowość prawną, obejmujące głównie spółdzielnie i spółki z ograniczoną odpowiedzialnością, tworzone przez byłych spółdzielców. W 1995 r. najliczniejszą grupę (wśród nowo powstałych w procesie transformacji) stanowiły gospodarstwa rodzinne. Było ich ok. 24,6 tys., a przeciętna powierzchnia wynosiła 46 ha użytków rolnych. Należy odnotować duży wzrost liczby gospodarstw chłopskich w latach 1992-1995, jednak ich udział w strukturze użytkowania ziemi zwiększył się tylko o 7,5%. Sporym przyrostem charakteryzowały się spółki osobowe, ale ich średnia powierzchnia zmniejszyła się w analizowanym okresie z 629 ha do 449 ha. Podobna sytuacja wystąpiła w jednostkach z osobowością prawną. Mimo niewielkiego wzrostu ich liczby nastąpił

spadek w użytkowaniu ziemi o 14,4%, co w konsekwencji spowodowało zmniejszenie średniej powierzchni gospodarstwa z 1338 ha do 1064 ha. Wśród podmiotów gospodarczych w rolnictwie występują także jednostki z osobowością prawną – prawa publicznego. Ich udział wynosił ok. 1% w 1992 r. i był minimalny w 1985 r. [Ziętara 1997].

Zatem pomimo polityki rządu federalnego szczególnie przychylniej w odniesieniu do rodzinnych gospodarstw rolnych ich rozwój ilościowy i powierzchniowy na terenie nowych landów nie jest tak znaczny jak oczekiwano.

Określone zostały szczegółowe zasady reprivatyzacji użytków rolnych, w byłej Niemieckiej Republice Demokratycznej. Podstawowe ramy prawne służące odtworzeniu własności prywatnej gruntów rolnych określa uchwalony przez rząd federalny w 1990 r. akt prawny. Wiele uwagi poświęcono w nim właścicielom ziemi oraz ich spadkobiercom, którzy z różnych przyczyn utracili swoją własność. Umowa unifikacyjna stanowiła, że ziemia która uległa skonfiskowaniu podczas reformy rolnej na obszarze radzieckiej strefy okupacyjnej w latach 1945-1949, nie podlega zwrotowi byłym właścicielom. Zostało im jednak przyznane prawo do uzyskania odszkodowania opierającego się na wycenie ich własności z 1935 r. (generalnie odszkodowanie było wyceniane jako 3 razy większe od tej wartości). Ponadto mogli oni zgłaszać swoje wnioski o zakup ziemi państwowej na tak samo korzystnych warunkach jak dzierżawcy, jednak wartość proponowanej do zakupu ziemi nie mogła przekraczać połowy wartości ich odszkodowania.

Prawo o ubieganie się o odzyskanie ziemi zostało przyznane rolnikom, którzy zostali pozbawieni ziemi po 1949 r. [Klages, Klare 1995].

W listopadzie 1992 r. określony został program prywatyzacji pozostałej ziemi państwowej, która nie podlegała zwrotowi poprzednim właścicielom. Z 1,72 mln ha ziemi, która została przekazana organizacji Treuhandanstalt, do rozdysponowania pozostało ponad 1,1 mln. Reszta gruntów na mocy aktu prawnego z 1990 r. została przekazana wcześniejszym właścicielom. **Użytki rolne, które w 1993 r. zostały przeznaczone do prywatyzacji, stanowiły tylko 20,8% ziemi rolniczej na terenie byłej NRD.** Organizacja Treuhandanstalt utworzyła w kwietniu 1993 r. oddzielną agencję odpowiedzialną za proces prywatyzacji (Bodenverwertungs-und-verwaltungsgesellschaft – BVVG). Ustalono, że będzie ona przebiegała w dwóch fazach, ze wstępnym oddaniem ziemi w dzierżawę na okres 12 lat [Wilson 1996].

Ubiegający się o nabycie ziemi państwowej byli zobowiązani do przedstawienia planu rozwoju gospodarstwa oraz deklaracji przejęcia gruntów przez nich samych. W przypadku gdy o tę samą ziemię ubiegało się dwóch lub więcej kandydatów, priorytet miał ten rolnik, który starał się o odtworzenie gospodarstwa na swojej wcześniejszej ziemi (Wiedereinrichter), a w następnej kolejności miejscowi rolnicy, którzy podejmowali próbę gospodarzenia na roli po raz pier-

wszy (Ortsansässiger Neueinrichter). Dopiero po nich ziemia była przyznawana pozostałym podmiotom gospodarczym: spółkom z ograniczoną odpowiedzialnością, spółdzielniom oraz rolnikom nie mieszkającym na danym terenie (z landów zachodnich).

Zasady sprzedaży państwowej ziemi rolniczej zostały precyzyjnie określone w „Akcje kompensacyjny i odszkodowawczy” (Ausgleichsund Entschädigungsgesetz), uchwalonym we wrześniu 1994 r. Stanowi on, że osoby lub pozostałe podmioty gospodarcze dzierżawiące rolniczą ziemię państwową, na początku października 1996 r., miały możliwość zakupienia połowy z dzierżawionej ziemi na bardzo korzystnych zasadach, pod warunkiem, że grunty te nie będą odsprzedane przez 20 lat. Będą oni również musieli wykupić resztę dzierżawionej ziemi po cenach rynkowych; jednak na podjęcie tej decyzji mają czas do 2003 r. [Wilson 1996].

Proces przekształceń w rolnictwie byłej NRD jest łatwiejszy w stosunku do pozostałych krajów postkomunistycznych, gdyż jest wspierany finansowo przez rząd federalny oraz fundusze z Unii Europejskiej. Organizacja Treuhandanstalt, odpowiedzialna za nadzorowanie procesu prywatyzacji państwowej ziemi rolniczej, uzyskała od rządu federalnego 1,4 mld DM na odpisanie tzw. „starych długów”, które większość restrukturyzowanych spółdzielni rolnych otrzymała w spadku po okresie socjalistycznym. Poprawiło to ich warunki działania oraz stanowiło przesłankę powodzenia wdrażanych planów modernizacyjnych [Scholz 1992]. Regulacje prawne dotyczące nowych krajów związkowych były wprowadzane w zgodzie z zasadami Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej, co umożliwiło rolnikom ubieganie się o grant „startowy” przy tworzeniu gospodarstwa, a także dogodne pożyczki na zagospodarowanie ziemi oraz unowocześnienie starych i budowę nowych budynków gospodarczych.

Proces unifikacji państw niemieckich spowodował szereg problemów społecznych wśród ludności wiejskiej oraz odnowił wiele zadawnionych ran, będących pokłosiem głębokich przemian strukturalnych jakich doświadczało rolnictwo NRD w całym okresie powojennym. Dlatego tak dużą uwagę w Niemczech przykładano do prowadzenia rozważnej polityki rolnej, godzącej interesy różnych grup społecznych. Z jednej strony rząd stara się zadośćuczynić wywłaszczonym właścicielom ziemskim oraz chłopom, którzy z różnych przyczyn opuścili swoje gospodarstwa, z drugiej natomiast strony stara się postępować uczciwie w stosunku do rolników z byłej NRD, którzy nie są w stanie konkurować na równych zasadach wolnorynkowych w swoich staraniach o ziemię. Pomimo faworyzowania, szczególnie w początkowym okresie, rodzinnych gospodarstw rolnych wykształcające się struktury w rolnictwie nowych krajów związkowych zdominowane są przez wielkoskalowe, nierodzinne gospodarstwa rolne.

3. Zmiany struktury powierzchniowej gospodarstw rolnych w byłej NRD

Zasady transformacji rolnictwa w byłej NRD zostały określone w akcie prawnym z 1990 r. Został on uchwalony przez rząd federalny w celu sterowania procesem restrukturyzacji. Jego nadrzędnym założeniem było zabezpieczenie interesów rodzinnych gospodarstw rolnych składających się na rolnictwo byłej RFN. Pomimo powszechnie deklarowanego poparcia dla rozwoju różnorodnych form własności na wsi, do 1995 r. faworyzowany był rozwój średniorolnych gospodarstw chłopskich. Obawy budziła wielkoskalowa produkcja reformowanych państwowych spółdzielni produkcyjnych LPG, które po zmianach strukturalnych, modernizacji i poprawie ekonomiki produkcji mogły wytwarzać towary po niższych, konkurencyjnych cenach. Gospodarstwa te stanowiły zagrożenie dla status quo gospodarstw z landów zachodnich, a intensyfikacja produkcji rolnej pogłębiała problem nadwyżek żywności, z którym borykają się kraje Unii Europejskiej.

Zmiany liczby i powierzchni gospodarstw w grupach obszarowych, w latach 1991-1996 w byłej NRD prezentuje tabela 1. Na początku procesu transformacji rolnictwa w 1991 r. w strukturze użytkowania ziemi dominowały gospodarstwa o powierzchni przekraczającej 1 tys. ha. Zajmowały one ok. 4,3 mln ha, a zatem ponad 80% całej użytkowanej rolniczo ziemi. Mimo iż ich udział ilościowy był niewielki (10,3%), to właśnie one decydowały o charakterze rolnictwa na tym obszarze.

Tabela 1

Zmiany liczby i powierzchni gospodarstw w grupach obszarowych
w latach 1991 - 1996 w byłej NRD

Powierzchnia [ha]	Rok					
	1991	1992	1993	1994	1995	1996
liczba gospodarstw						
1 - 10	9493	7737	11484	12383	13653	13649
10 - 30	2980	3238	4190	4578	4950	5139
30 - 50	1012	1088	1417	1585	1680	1739
50 - 100	1066	1370	1806	2007	2182	2290
100 - 1000	2102	3309	4677	5587	6043	6307
1000 - 3000	1540	1637	1646	1611	1602	1591
>3000	368	225	166	141	138	128
Razem	18561	18604	25386	27892	30248	30843
użytki rolne w tys. ha						
1 - 10	31,2	27,9	41,7	45,3	49,8	49,9
10 - 30	51,8	56,9	73,1	80,7	86,8	90,4
30 - 50	39,3	42,1	54,9	61,5	65,1	67,4
50 - 100	74,8	97,5	130,1	145,4	158,0	167,0
100 - 1000	795,5	1218,5	1637,2	1910,3	2031,1	2115,5
1000 - 3000	2692,6	2752,1	2707,1	2633,0	2590,6	2561,9
>3000	1594,2	913,9	653,4	556,7	539,3	503,9
Razem	5279,4	5108,9	5297,5	5432,9	5520,7	5556,0

Najliczniejszą grupę stanowiły w 1991 r. małe gospodarstwa, o powierzchni do 10 ha. Było ich ok. 9,5 tys. i stanowiły ponad połowę wszystkich gospodarstw rolnych. Zajmowały one jednak zaledwie 0,6% użytkowanej rolniczo ziemi. Powyżej 10% udział w liczbie gospodarstw rolnych miały jeszcze gospodarstwa o wielkości 10-30 ha i 100-1000 ha, natomiast liczebność w pozostałych grupach obszarowych plasowała się poniżej tej wartości.

W 1996 r. nastąpił bardzo duży wzrost ilościowy podmiotów gospodarujących w rolnictwie, których liczba zwiększyła się z 18,6 tys. w 1991 r. do 30,8 tys. w 1996 r., czyli o 66%. Pod względem liczebności swój udział zmniejszyły gospodarstwa małorolne, o areale 1-10 ha i gospodarstwa największe o powierzchni przekraczającej 1 tys. ha. Wzrost udziału procentowego nastąpił we wszystkich pozostałych grupach obszarowych, a najsilniej wśród dużych gospodarstw, z klasy 100-1000 ha. Znalazło to swoje odbicie w spadku powierzchni gruntów rolnych użytkowanych w gospodarstwach największych, o powierzchni przekraczającej 3000 ha (do 46,1%) i znacznym wzroście areалу ziemi rolniczej należącej do gospodarstw o powierzchni 100-1000 ha (z 15,1% w 1991 r. do 38,1% w 1996 r.).

Wynikiem zmian, jakie zachodzą w rolnictwie byłej NRD od czasu unifikacji jest spadek średniej wielkości gospodarstwa z 284,5 ha w 1991 r. do 180,1 ha w 1996 r. (tab. 2). Połączenie gospodarek obu krajów wymusiło dalszy wzrost powierzchni rodzinnych gospodarstw rolnych w zachodnich krajach związkowych, do 22,9 ha w 1996 r. Mimo stałego spadku przeciętnej powierzchni gospodarstw rolnych w byłej NRD, obserwujemy w całych Niemczech stały wzrost średniej powierzchni gospodarstwa rolnego z 27,6 ha w 1991 r. do 31,9 ha w 1996 r. Proces powiększania gospodarstw w landach zachodnich odbywa się często w wyniku przenoszenia się rolników na tereny byłej NRD. Rolnicy ci ze względu na niższe ceny ziemi, kupują dużo większe gospodarstwa i zbywają swoje wcześniejsze grunty. Użytki rolne przez nich pozostawione są natomiast kupowane i włączane do funkcjonujących i rozwijających się farm na terenie byłej RFN, co powoduje ich rozwój powierzchniowy.

Tabela 2

Zmiany średniej powierzchni gospodarstw rolnych w Niemczech
w latach 1991-1996

Obszar	1991	1992	1993	1994	1995	1996
Zmiany średniej powierzchni (ha)						
Landy zachodnie	19,7	20,2	20,7	21,4	22,3	22,9
Landy wschodnie	284,5	274,6	208,7	194,8	182,5	180,1
Niemcy	27,6	28,0	28,8	29,8	31,0	31,9

Źródło: Statistisches Jahrbuch 1998.

Zmiany zachodzące w rolnictwie na obszarze byłej NRD wskazują na trwałe zmniejszanie się znaczenia gospodarstw wielkoobszarowych, użytkujących po kilka tysięcy hektarów ziem rolniczych. Niewspółmierny jednak do działań rządu federalnego jest rozwój rodzinnych gospodarstw rolnych o powierzchni do 100 ha. Wszystkie gospodarstwa o areale od 1 ha do 100 ha użytkowały w 1996 r. zaledwie 6,7% użytków rolnych. W rolnictwie byłej NRD dominują duże gospodarstwa rolne o powierzchni 100-1000 ha. Jest to wynikiem rozpadania się ogromnych rolniczych spółdzielni produkcyjnych LPG na mniejsze zakłady, które dawniej tworzyły ich strukturę. Wyraźnie jednak, podobnie jak polscy pracownicy byłych PGR-ów, rolnicy-spółdzielcy ze wschodnich Niemiec nie wykazują większej aktywności w kierunku tworzenia od podstaw własnych, rodzinnych gospodarstw rolnych.

4. Społeczne koszty transformacji rolnictwa byłej NRD

Jednym z najbardziej dotkliwych skutków spowodowanych przez przekształcenia w rolnictwie landów wschodnich było załamanie się rolnego rynku pracy. Można było oczekiwać, że typowe dla NRD, zbyt wysokie zatrudnienie w tym sektorze gospodarki narodowej, będzie musiało ulec zmniejszeniu. Z około 850 tys. osób zatrudnionych w rolnictwie na terenie byłej NRD w 1989 r., w rok po zjednoczeniu Niemiec (1991), pracowało tylko 312 tys. [Wollkopf 1995], a w 1996 r. zaledwie 125,7 tys. osób (tab. 3). Liczba osób zatrudnionych w 1996 r. stanowiła zatem zaledwie 14,8% stanu z 1989 r. Tak silna redukcja zatrudnienia spowodowała wzrost bezrobocia na obszarach wiejskich i zmusiła pracowników państwowych spółdzielni produkcyjnych LPG (bo z nich głównie rekrutowali się bezrobotni) do szukania zatrudnienia na pozarolniczych stanowiskach pracy. To z kolei wpłynęło na zmianę struktury zawodowej mieszkańców wsi.

Tabela 3

Spadek zatrudnienia w rolnictwie na terenie Niemiec
w latach 1992-1996

Obszar	1992	1993	1994	1995	1996
Spadek zatrudnienia (w tys.)					
Landy zachodnie	672,8	646,0	609,0	571,1	546,0
Landy wschodnie	173,9	146,3	132,3	127,3	125,7
Niemcy	846,7	792,2	741,3	698,4	671,7

Źródło: Statistisches Jahrbuch 1998.

W wyniku badań ankietowych, przeprowadzonych przez Meike Wollkopf [1995] w latach 1993-1994, które miały m.in. na celu określenie postawy pracowników byłych LPG w stosunku do dokonujących się przemian oraz umiejętności uzyskania nowego miejsca pracy, autorka sformułowała następujące wnioski:

- zmiana struktury zatrudnienia w rolnictwie spotkała się z akceptacją większości pracowników tego sektora, jakkolwiek nieuniknione były problemy, które dotknęły poszczególnych ludzi i ich rodziny,
- młodzi mężczyźni o pełnych kwalifikacjach zawodowych stosunkowo szybko uzyskiwali pracę bądź to w restrukturyzującym się rolnictwie, bądź w innych zawodach (bardzo pomocnym w staraniach o zatrudnienie był fakt, że ok. 95% pełnozatrudnionych w rolnictwie byłej NRD legitymowało się zaświadczeniem o uzyskanych kwalifikacjach, lub lepiej o pełnych kwalifikacjach zawodowych. Świadectwa takie przyznawała im komisja państwowa po zdaniu egzaminów korespondencyjnych),
- starsze osoby miały małe szanse na rynku pracy. Problem ten dotyczy szczególnie kobiet, które często do momentu przeprowadzenia badań pozostawały bezrobotne,
- najstarsi pracownicy, którzy mieli nikłe szanse na znalezienie zatrudnienia, skorzystali z możliwości przejścia na wcześniejszą emeryturę.

Pomimo działań rządu federalnego, zmierzających do zabezpieczenia interesów rolników pochodzących z terenów byłej NRD, stwierdzali oni często, że znaleźli się na gorszej pozycji niż rolnicy z zachodnich krajów związkowych, którzy posiadali lepsze możliwości finansowe na uruchomienie gospodarstwa. Rolnicy z landów wschodnich musieli sprostać konkurencji farm zachodnich, stosując wysoce intensywne metody produkcji. Było to trudne, gdyż wymagało całkowitego przestawienia metod pracy w stosunku do ośmiogodzinnego dnia roboczego w rolniczej spółdzielni produkcyjnej LPG. Mimo trudnej sytuacji na wiejskim rynku pracy spółdzielcy z byłych LPG rzadko decydowali się na tworzenie własnego gospodarstwa, licząc na uzyskanie pracy po ich przekształceniu.

Spadek zatrudnienia w rolnictwie niemieckim spowodował wzrost powierzchni użytków rolnych przypadających na jednego zatrudnionego w rolnictwie oraz zwiększenie wskaźnika prezentującego liczbę osób żywionych dzięki pracy jednego rolnika. W 1950 r. rolnik zatrudniony w tym sektorze uprawiał 3,6 ha ziemi i wytwarzał produkty rolne na potrzeby 10 osób. W 1996 r. na jednego rolnika przypadało odpowiednio 25,6 ha oraz 114 konsumentów [Land - und Fortwirtschaft 1997].

Jednym z najdotkliwszych problemów społecznych kosztów restrukturyzacji rolnictwa byłej NRD był silny wzrost bezrobocia na analizowanym terenie. Zwolnienie z pracy ponad 700 tys. osób sprawiło, że wskaźnik bezrobocia dla całych Niemiec wzrósł powyżej 10%, natomiast w pewnych regionach landów wschodnich przekroczył 20%.

W rok po unifikacji (1991) wskaźnik bezrobocia w Niemczech wynosił 7,3% i wzrósł do 1996 r. do 11,5%. W 1995 r. odnotowano niewielką poprawę na

rynku pracy. W RFN, w okresie 1990-1995, współczynnik bezrobocia utrzymywał się poniżej 10%; w 1996 r. wyniósł 10,1 [Statistisches Jahrbuch 1998].

Společne następstwa procesu restrukturyzacji rolnictwa w byłej NRD to załamanie się wiejskiego rynku pracy oraz zmiana struktury zawodowej mieszkańców wsi. Większość pracowników państwowych spółdzielni produkcyjnych LPG została zwolniona i zmuszona do poszukiwania dochodów poza sektorem rolnym. Przez poprzedni okres przyzwyczaili się oni do trwałości swoich miejsc pracy oraz szerokiego wachlarza pomocy socjalnej ze strony LPG. Osoby te często nie radzą sobie w nowych realiach wolnorynkowej konkurencji obowiązującej w całej niemieckiej gospodarce. Właśnie z tej grupy zawodowej wywodzi się duża rzesza bezrobotnych.

5. Wnioski

Zjednoczenie Niemiec spowodowało proces transformacji rolnictwa na terenie byłej NRD, które musiało dostosować się do nowych reguł ekonomicznych wynikających z gospodarki wolnorynkowej. Restrukturyzacja sektora rolnego nie przebiegała jednak tylko na płaszczyźnie ekonomicznej. Proces ten podlegał również działaniu różnorodnych instrumentów polityki rolnej sterowanych przez rząd federalny w Bonn.

Do głównych celów rządu należało: popieranie gospodarstw rodzinnych, ochrona interesów mniej zamożnych rolników z nowych krajów związkowych, zadośćuczynienie osobom poszkodowanym w trakcie reformy rolnej i procesu uspołdzielczania wsi, usunięcie z krajobrazu byłej NRD wielkoobszarowych gospodarstw rolnych będących dziedzictwem socjalizmu oraz kontrola respektowania, w trakcie restrukturyzacji gospodarstw, założeń Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej, co umożliwiło rolnikom korzystanie z jej funduszy w trakcie przekształcania gospodarstw rolnych.

W celu nadzorowania procesu prywatyzacji ziemi powołana została organizacja Treuhandanstalt (Zakład Powierniczy). Powstała na mocy aktu prawnego, ze stycznia 1990 r., organizacja (Landwirtschaftsanpassungsgesetz) miała początkowo do rozdysponowania 1,72 mln ha ziemi po rolniczych spółdzielniach produkcyjnych LPG (32,5% ogółu użytków rolnych byłej NRD). W wyniku zwrotu części ziemi byłym właścicielom, w listopadzie 1992 r., organizacja Treuhandanstalt posiadała do prywatyzacji 1,1 mln ha (20,8% ziemi rolniczej na terenie byłej NRD).

Grunty chłopskie wniesione do rolniczych spółdzielni produkcyjnych LPG uznano za własność rolników spółdzielców. Obejmowały one powierzchnię ok. 3 mln ha i nie podlegały procesowi prywatyzacji.

Wynikiem zmian, jakie zachodzą w rolnictwie NRD od czasu unifikacji, jest spadek średniej wielkości gospodarstwa z 284,5 ha w 1991 r. do 180,1 ha

w 1996. Na obszarze landów zachodnich ma miejsce proces powiększania gospodarstw. Jest on w dużej mierze wynikiem przenoszenia się rolników z tych terenów do nowych krajów związkowych, gdzie ze względu na niższe ceny kupują oni dużo większe gospodarstwa. Pozostawiane użytki rolne są następnie kupowane i włączane do funkcjonujących farm na terenie byłej RFN.

Dotkliwym skutkiem będącym następstwem restrukturyzacji rolnictwa byłej NRD było załamanie się rolnego rynku pracy. Z około 850 tys. osób zatrudnionych w tym sektorze w 1989 r. w roku 1996 pracowało tylko 125,7 tys. osób, co stanowiło zaledwie 14,8%. Tak gwałtowna redukcja zatrudnienia spowodowała wysokie bezrobocie na obszarach wiejskich (na wielu terenach o charakterze strukturalnym) oraz wpłynęła na zmianę struktury zawodowej mieszkańców wsi.

Przekształcenia, zachodzące w rolnictwie na obszarze byłej NRD, wskazują na trwałe zmniejszanie się znaczenia wielkoobszarowych gospodarstw rolnych, użytkujących dawniej nierzadko po kilka tysięcy hektarów ziem rolniczych. Jest to jednak głównie wynikiem przekształceń rolniczych spółdzielni produkcyjnych LPG w spółki osobowe (głównie cywilne i komandytowe) oraz jednostki posiadające osobowość prawną. Niewspółmierny do działań rządu federalnego w Bonn jest natomiast rozwój rodzinnych gospodarstw rolnych. Rolnicy spółdzielcy ze wschodnich Niemiec, podobnie jak polscy pracownicy byłych PGR-ów, nie wykazują większej aktywności w kierunku tworzenia od podstaw własnych, rodzinnych gospodarstw rolnych.

Proces restrukturyzacji rolnictwa terenów byłej NRD nie jest zatem ani łatwy ani krótkotrwały i nie zawsze przebiega zgodnie z założeniami polityki rolnej rządu. Jest on jednak w stosunku do Polski i innych krajów postkomunistycznych szybszy i ułatwiony, zważywszy, że przekształcające się rolnictwo wschodniemieckie uzyskuje pomoc finansową, zarówno ze strony rządu federalnego w Bonn jak i z Unii Europejskiej.

BIBLIOGRAFIA

- Arnold A.: *Allgemeine Agrargeographie*, Klett-Perthes, Gotha und Stuttgart. 1997.
- Dieman R. Bauer S.: *Development of Land Use in Rural Areas in East Germany Since 1989*, [in:] *Analysis of Landscape Dynamics-Driving Factors Related to Different Scales (materials from symposium)*, Leipzig-Halle. 1993, s. 42-50.
- Grykień S.: *Rozwój rolnictwa ekologicznego w Niemczech*, Acta Univer. Wratislaviensis, No 2089, Prace Instyt. Geograf. Seria B. Geogr. Społ. i Ekon., t. XVII, Wrocław 1998, s. 75-79.
- Klages B., Klare K.: *So werden Alteigentümer jetzt entschädigt*, Top Agra 5. 1995, s. 44-47.

Land – und Fortwirtschaft in Deutschland. Daten und Fakten 1997. Bundesministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, Bonn.

Landwirtschaft und ländlichen Raum stärken, [in:] Agrarstandort Deutschland, Bundesministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, Bonn. 1998, s. 38-41.

Scholz H.: Lage der Landwirtschaft in den neuen Bundes-Ländern. Berichte über Landwirtschaft. 1992, s. 161-173.

Statistisches Jahrbuch der DDR 1967, Berlin.

Statistisches Jahrbuch über Ernährung Landwirtschaft und Forsten der Bundesrepublik Deutschland 1997, Landwirtschaftsverlag GmbH, Münster-Hiltrup, 1998.

Tillack P., Schulze E.: Umstrukturierung der Landwirtschaftlichen Betriebe in Mittel – und Osteuropa. Anpassung an den Markt durch Strukturwandel, Forschungs Ernährung. Landwirtschaft. Forsten, No 1/1998. 1998, s. 29-33.

Walczak W.: Republika Federalna Niemiec, PWN, Warszawa 1976.

Wilson O.: Emerging Patterns of Restructured Farm Businesses in Eastern Germany, GeoJournal 38.2. 1996, s. 157-160.

Wollkopf M.: Agro-Structural Change Within the Former East-German/West-German Border Region of the New Federal States, Institut für Länderkunde, Lipsk 1995.

Zaleski M.: Rolnictwo NRD. Państw. Wyd. Roln. i Leśne, Warszawa 1968.

Ziętara W.: Rolnictwo za Odrą. Nowe Życie Gospod. No 5/177. Warszawa 1997, s. 22-23.